Vol-13 Special Issue- 1.2 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"भारतातील प्रवासवर्णनात प्रतिबिंबित होणारी संयुक्त कुटुंब पद्धती: 'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पनेचा एक अभ्यास"

डॉ. वंदना स. भोयर
सहाय्यक प्राध्यापक
इंदिराबाई मेघे महिला महाविद्यालय, अमरावती.

प्रिया साहेबराव खरबडे
संशोधक विद्यार्थिनी

प्रस्तावना

साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असते. समाजातील बदल, जीवनमूल्ये, संस्कृती, नातेसंबंध आणि सामाजिक रचना यांचे वास्तवदर्शी चित्र साहित्यकृतींतून उमटते. मराठी साहित्यात प्रवासवर्णन हा एक स्वतंत्र, अनुभवप्रधान व विचारसमृद्ध साहित्यप्रकार असून प्रवासवर्णन हा साहित्यप्रकार केवळ प्रवासाचा वृत्तांत न राहता समाजजीवनाचे, संस्कृतीचे आणि मानवी नातेसंबंधांचे सखोल दर्शन घडवितो. विशेषतः २०१०-२०२० या कालखंडात प्रवासवर्णनांनी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक आशय अधिक ठळकपणे मांडला आहे. भारतातील विविध प्रदेशांत केलेल्या प्रवासांचे वर्णन करताना लेखकांनी स्थानिक जीवनपद्धती, लोकसंस्कृती, परंपरा आणि कुटुंबव्यवस्था यांचे सूक्ष्म निरीक्षण नोंदविले आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानातील 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानणारी असून, तिचा मूळ आशय भारतीय जीवनदृष्टीत खोलवर रुजलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतातील प्रवासवर्णनांच्या आधारे स्थानिक–जागतिक नाते, विशेषतः संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे दर्शन, आणि त्याचा 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेशी असलेला संबंध अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. भारतीय प्रवासवर्णनकार ग्रामीण, आदिवासी व शहरी प्रदेशांचे वर्णन करताना तीन–चार पिढ्या एकत्र नांदणारी कुटुंबे, सामूहिक जबाबदारी, अतिथीभाव, वृद्धांचा सन्मान व परस्पर सहकार्य यांचे चित्रण करतो. ही संयुक्त कुटुंब पद्धती केवळ सामाजिक रचना नसून एक मूल्यप्रणाली असल्याचे स्पष्ट होते. बदलत्या काळात विभक्त कुटुंब पद्धती वाढत असली तरी प्रवासवर्णनांतून संयुक्त कुटुंब मूल्यांचे सातत्य दिसून येते. अशा प्रकारे भारतातील प्रवासवर्णन साहित्य हे 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचा सामाजिक व साहित्यिक आविष्कार ठरते. कुटुंबापासून समाज आणि समाजापासून विश्व अशी नात्यांची व्यापक साखळी या साहित्यप्रकारातून प्रभावीपणे व्यक्त होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

भारतातील प्रवासवर्णन साहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.

2010–2020 या कालखंडातील प्रवासवर्णनांतून व्यक्त होणाऱ्या भारतीय कुटुंब पद्धतीचा अभ्यास करणे.

संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा 'वसुधैव कुटुंबकम्' संकल्पनेशी असलेला अनुबंध स्पष्ट करणे.

स्थानिक अनुभवांतून व्यक्त होणाऱ्या व्यापक (जागतिक) जीवनमूल्यांचे विश्लेषण करणे.

उच्च शिक्षण व मूल्यशिक्षणाच्या दृष्टीने प्रवासवर्णनांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

प्रवासवर्णन साहित्य : स्वरूप व सामाजिक महत्त्व

प्रवासवर्णन म्हणजे केवळ प्रवासाच्या ठिकाणांचे वर्णन नव्हे, तर प्रवासादरम्यान अनुभवलेल्या समाजजीवनाचे, लोकसंस्कृतीचे, नातेसंबंधांचे आणि मानवी संवेदनांचे साहित्यिक प्रकटीकरण होय. आधुनिक प्रवासवर्णनांत लेखक स्वतःच्या अनुभवांसोबत सामाजिक वास्तवाचे भान ठेवतो. भारतातील प्रवासवर्णनांत ग्रामीण, आदिवासी, डोंगराळ, तटीय व तीर्थक्षेत्रीय प्रदेशांचे वर्णन करताना तेथील जीवनपद्धती, कुटुंबव्यवस्था व सामाजिक मूल्ये ठळकपणे समोर येतात. २०१० नंतरच्या प्रवासवर्णनांत प्रवासाचे साधन वाढले असले तरी, भारतीय प्रवासवर्णनांचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक जीवनाशी असलेली घट्ट नाळ. लेखक प्रवास करताना केवळ बाह्य दृश्यांचे वर्णन न करता समाजाच्या अंतरंगात प्रवेश करतो.

भारतातील प्रवासवर्णनांत संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे दर्शन

भारतीय समाजाची ओळख म्हणून संयुक्त कुटुंब पद्धतीकडे पाहिले जाते. भारतातील प्रवासवर्णनांतून ही कुटुंब पद्धती केवळ सामाजिक रचना म्हणून नव्हे, तर मूल्याधिष्ठित जीवनप्रणाली म्हणून समोर येते. अनेक प्रवासवर्णनांत लेखक ग्रामीण भारतातील घरांमध्ये तीन ते चार पिढ्या एकत्र राहत असल्याचे, सामूहिक निर्णयप्रक्रिया, परस्पर सहकार्य आणि नातेसंबंधांतील जिव्हाळा यांचे वर्णन करतो. प्रवासवर्णनांत सण-उत्सव, धार्मिक विधी, लग्नसमारंभ, तसेच दुःखप्रसंगी संपूर्ण कुटुंब एकत्र येऊन जबाबदारी स्वीकारते, हे दृश्य वारंवार दिसते. संयुक्त कुटुंब पद्धती ही भारतीय समाजात संस्कारसंवर्धनाचे केंद्र असल्याचे या वर्णनांतून स्पष्ट होते. वृद्धांचा सन्मान, बालसंस्कार, स्त्रियांची कुटुंबातील भूमिका आणि पिढ्यांमधील संवाद यांचे चित्रण प्रवासवर्णनांतून ठळकपणे समोर येते. भारतीय समाजाची ओळख म्हणून संयुक्त कुटुंब पद्धतीकडे पाहिले जाते. ही कुटुंबव्यवस्था केवळ एक सामाजिक रचना नसून भारतीय जीवनपद्धतीची, संस्कृतीची आणि मूल्यव्यवस्थेची मूलभूत चौकट आहे. भारतातील प्रवासवर्णन साहित्य हे या कुटुंबपद्धतीचे वास्तवदर्शी आणि अनुभवाधारित चित्रण करणारे महत्त्वाचे माध्यम ठरते. विविध प्रदेशांत केलेल्या प्रवासांचे वर्णन करताना लेखकांनी स्थानिक जीवनशैली, सामाजिक संबंध आणि कुटुंबसंस्था यांचे सूक्ष्म निरीक्षण नोंदविले आहे. भारतातील अनेक प्रवासवर्णनांत ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे सजीव चित्रण आढळते. लेखक गावांतील घरांचे वर्णन करताना तीन ते चार पिढ्या एकत्र राहत असल्याचे नमूद करतो. आजी–आजोबा, आई–वडील, मुले–नातवंडे असे सर्व सदस्य एकत्र राहून जीवनातील जबाबदाऱ्या सामूहिकरीत्या पार पाडताना दिसतात. शेती, व्यवसाय, घरगुती कामे तसेच आर्थिक निर्णय हे सर्व परस्पर सल्ल्याने घेतले जातात. यामधून परस्पर सहकार्य, सामंजस्य आणि कुटुंबातील ऐक्य अधोरेखित होते. प्रवासवर्णनांत सण-उत्सव, धार्मिक विधी आणि लग्नसमारंभ यांचे वर्णन करताना संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे सामाजिक महत्त्व अधिक स्पष्ट होते. दिवाळी, होळी, गणेशोत्सव, यात्रोत्सव अशा प्रसंगी संपूर्ण कुटुंब एकत्र येते. या प्रसंगी आनंदाचे क्षण सामायिक केले जातात, तसेच परंपरा आणि संस्कार पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होतात. त्याचप्रमाणे दुःखप्रसंगीही कुटुंबातील सर्व सदस्य एकत्र उभे राहून जबाबदारी स्वीकारतात. ही एकजूट भारतीय कुटुंबसंस्थेची ताकद दर्शविते. भारतीय प्रवासवर्णनांत संयुक्त कुटुंब पद्धती ही संस्कारसंवर्धनाचे केंद्र असल्याचे प्रकर्षाने दिसते. वृद्धांचा सन्मान, त्यांच्या अनुभवांचा उपयोग, आणि त्यांना दिलेले स्थान हे अनेक प्रवासवर्णनांतून अधोरेखित होते. लहान मुलांचे संस्कार आजी–आजोबा, काका–काकू यांच्या सहवासातून घडताना दिसतात. स्त्रिया केवळ घरकामापुरत्याच मर्यादित न राहता कुटुंबातील भावनिक आधारस्तंभ म्हणून कार्य करतात, असे चित्रण प्रवासवर्णनांत आढळते. अशा प्रकारे भारतातील प्रवासवर्णन साहित्य संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे केवळ वर्णन न करता तिचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक महत्त्व अधोरेखित करते. बदलत्या काळात विभक्त कुटुंब पद्धती वाढत असली तरी प्रवासवर्णनांतून दिसणारी संयुक्त कुटुंबाची एकजूट, आपुलकी आणि संस्कारपरंपरा भारतीय समाजाच्या मूळ मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करते. त्यामुळे प्रवासवर्णन साहित्य भारतीय कुटुंबसंस्था समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे साधन ठरते.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भारतातील विविध राज्यांतील संयुक्त कुटुंब पद्धती

भारतीय समाजाची ओळख त्याच्या कुटुंब पद्धतीमुळे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भारतात पारंपरिकरित्या संयुक्त कुटुंब ही सामाजिक रचना प्रचलित आहे, जिथे तीन ते चार पिढ्या एकत्र राहतात, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक कर्तव्य सामूहिकरीत्या पार पाडतात. ही पद्धत फक्त राहणीमानाचे साधन नसून, मूल्याधिष्ठित जीवनशैली आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे केंद्र मानली जाते. महाराष्ट्रात पारंपरिकरित्या संयुक्त कुटुंब जास्त प्रमाणात आढळतात. ग्रामीण भागात तीन–चार पिढ्यांचे एकत्रित वास्तव्य, वृद्धांचा सन्मान, बालसंस्कार, स्त्रियांची भूमिका आणि सण-उत्सव एकत्र साजरे करणे या वैशिष्ट्यांमुळे संयुक्त कुटुंबाचे महत्त्व अधोरेखित होते. शहरी भागात एकक कुटुंबाचे प्रमाण वाढले आहे, तरीही गावात जुनी पद्धत टिकून आहे. उत्तर प्रदेशात ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब प्रचलित आहेत. मोठ्या घरांमध्ये अनेक पिढ्या एकत्र राहतात, शेतीवर अवलंबित्व असल्यामुळे आर्थिक सहकार्य गरजेचे असते. विवाह, संपत्ती वाटप, सामाजिक निर्णय सामूहिकरीत्या घेतले जातात. गुजरातमध्ये संयुक्त कुटुंब विशेषतः व्यावसायिक घरांमध्ये आढळतात. मोठ्या घरांमध्ये संपत्तीचे व्यवस्थापन आणि सामाजिक निर्णय सामूहिक पद्धतीने केले जातात. शहरीकरणामुळे एकक कुटुंब वाढत असले तरी ग्रामीण भागात पिढ्यांमधील संवाद टिकलेला आहे. तमिळनाडू व केरळमध्ये मिश्र पद्धती आढळतात. शहरी भागात एकक कुटुंब जास्त आहेत, तर ग्रामीण भागात दोन–तीन पिढ्यांचे संयुक्त कुटुंब टिकलेले आहेत. स्त्रियांची भूमिका कुटुंबातील आर्थिक आणि सामाजिक निर्णयांमध्ये सक्रिय असते. राजस्थान व पंजाबमध्ये संयुक्त कुटुंब प्रचलित आहे. शेतीवर आधारित जीवन, सामाजिक-सांस्कृतिक परंपरा, वृद्धांचा सन्मान आणि सामूहिक निर्णय हे या पद्धतीचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. सण-उत्सव आणि विवाह कुटुंबासह साजरे होतात. पूर्वोत्तर भारतातील सिक्कीम, मेघालय आणि आसाम या राज्यांतही संयुक्त कुटुंब पद्धती आढळतात, विशेषतः ग्रामीण भागात,पर्वतीय जीवन, जमिनीवर अवलंबित्व आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे एकत्र वास्तव्य करणारी कुटुंबे प्रचलित. पारंपरिक धार्मिक विधी व उत्सव कुटुंबासह साजरे केले जातात. मेघालय सामाजिक समुदायांमध्ये मोठ्या कुटुंबांचे वास्तव्य सामान्य आहे. स्त्रिया विशेषतः सामाजिक व कुटुंबीय निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय असतात. कृषिप्रधान जीवनशैलीमुळे पिढ्यांमधील सहयोग आवश्यक असतो. पारंपरिक कुटुंबात तीन–चार पिढ्या एकत्र राहतात, विवाह व धार्मिक विधी सामूहिक पद्धतीने होतात. ग्रामीण भागात सर्वत्र संयुक्त कुटुंब जास्त प्रमाणात आढळतात, तर शहरीकरणामुळे एकक कुटुंब वाढले आहे. संयुक्त कुटुंब आर्थिक सुरक्षा, संस्कार, सांस्कृतिक सातत्य, वृद्धांचा सन्मान, बालसंस्कार आणि सामाजिक समन्वय यासाठी महत्त्वाचे आहे. भारतातील संयुक्त कुटुंब पद्धती 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचा अनुभवात्मक रूप मानता येते, कारण ही पद्धत आपुलकी, सहकार्य आणि मानवतावादी मूल्यांचा प्रसार करते.

संयुक्त कुटुंब आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्'

भारतीय संस्कृतीची मूलभूत ओळख म्हणून संयुक्त कुटुंब पद्धतीकडे पाहिले जाते. ही कुटुंबव्यवस्था केवळ एक सामाजिक रचना नसून परस्पर सहकार्य, आपुलकी, जबाबदारी आणि सहअस्तित्व यांवर आधारलेली जीवनपद्धती आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानातील 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना संपूर्ण विश्वाला एक कुटुंब मानते. भारतातील प्रवासवर्णन साहित्यांत संयुक्त कुटुंब पद्धती ही या व्यापक संकल्पनेचा लघुरूप सामाजिक आविष्कार असल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. प्रवासवर्णनकार भारतातील ग्रामीण व निमशहरी भागांचे वर्णन करताना संयुक्त कुटुंबातील सामूहिक जीवनशैली अधोरेखित करतो. कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याची जबाबदारी सामूहिकरीत्या स्वीकारली जाते. आर्थिक, सामाजिक किंवा भावनिक प्रश्न असोत, सर्वजण एकत्र येऊन निर्णय घेतात. ही सामूहिकता प्रवासवर्णनांतून प्रकर्षाने व्यक्त होते. त्याचप्रमाणे अपरिचित प्रवाशालाही आपुलकीने वागविणे, त्याला जेवण, निवारा देणे आणि आत्मीयतेने संवाद साधणे ही भारतीय कुटुंबसंस्कृतीची वैशिष्ट्ये प्रवासवर्णनांत वारंवार दिसून येतात. "अतिथी देवो भव:" ही भावना केवळ उक्ती न राहता व्यवहारात उतरलेली असल्याचे लेखक अनुभवतो. प्रवासवर्णनांत ग्रामीण भारतातील पाहुणचार हा कर्तव्यभावनेतून नव्हे, तर आत्मीयतेतून केला जात असल्याचे अनेकदा नमूद

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

केले जाते. पाहुणा हा बाहेरचा नसून कुटुंबाचाच एक भाग असल्याची भावना येथे दिसते. ही भावना हळूहळू कुटुंबापासून समाजापर्यंत विस्तारते आणि त्यामुळे संपूर्ण समाजात आपुलकी व सहअस्तित्वाची भावना निर्माण होते. या दृष्टीने संयुक्त कुटुंब पद्धती ही 'वसुधैव कुटुंबकम्' या तत्त्वज्ञानाची सामाजिक पायाभूत रचना मानता येते. बदलत्या सामाजिक वास्तवात शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर यांमुळे विभक्त कुटुंब पद्धती वाढत असल्याचे चित्र काही प्रवासवर्णनांतून समोर येते. शहरातील जीवनशैलीमुळे संयुक्त कुटुंबाची भौतिक रचना काही प्रमाणात खंडित झाली असली तरी तिची मूल्याधिष्ठित चौकट मात्र टिकून आहे. शहरात राहणारी विभक्त कुटुंबेही मूळ गावाशी, नातेसंबंधांशी आणि परंपरांशी आपले भावनिक नाते जपत असल्याचे प्रवासवर्णनांतून स्पष्ट होते. सणासुदीला गावाकडे परत जाणे, कुटुंबीयांशी संपर्क ठेवणे आणि सामाजिक बंध जपणे ही प्रवृत्ती आजही आढळते. अशा प्रकारे भारतातील प्रवासवर्णन साहित्य संयुक्त कुटुंब पद्धती आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेतील अंतःसंबंध प्रभावीपणे अधोरेखित करते. बदलत्या काळातही आपुलकी, सहकार्य आणि सहअस्तित्व ही मूल्ये टिकून राहिली असून, प्रवासवर्णनांतून त्यांचे सजीव दर्शन घडते. त्यामुळे प्रवासवर्णन साहित्य भारतीय समाजातील मूल्यपरंपरेचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरते.

उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात प्रवासवर्णनांचे महत्त्व

प्रवासवर्णन हा मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचा आणि अनुभवप्रधान साहित्यप्रकार आहे. प्रवासाच्या निमित्ताने लेखक विविध प्रदेश, समाजरचना, संस्कृती, जीवनपद्धती आणि मानवी मूल्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण मांडतो. उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर प्रवासवर्णनांचा अभ्यास केवळ साहित्यिक आस्वादापुरता मर्यादित न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचा प्रभावी स्रोत ठरतो. विशेषतः संयुक्त कुटुंब पद्धती आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनांचा अभ्यास प्रवासवर्णनांच्या माध्यमातून अधिक अनुभवाधारित आणि जिवंत स्वरूपात समोर येतो. भारतीय समाजरचनेचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे संयुक्त कुटुंब पद्धती. प्रवासवर्णनांतून लेखक ग्रामीण भागातील किंवा लहान शहरांतील कुटुंबजीवनाचे चित्रण करतो, जिथे तीन ते चार पिढ्या एकत्र राहताना दिसतात. या वर्णनांत सामूहिक जबाबदारी, परस्पर सहकार्य, वृद्धांचा सन्मान, बालसंस्कार आणि स्त्रियांची कुटुंबातील मध्यवर्ती भूमिका स्पष्टपणे अधोरेखित होते. उच्च शिक्षणात या साहित्याचा अभ्यास केल्याने विद्यार्थ्यांना समाजातील नातेसंबंधांची जाणीव होते आणि वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा सामूहिक हिताचे महत्त्व समजते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही भारतीय तत्त्वज्ञानाची वैश्विक संकल्पना आहे. संपूर्ण पृथ्वीवरील मानवजातीला एक कुटुंब मानणारी ही विचारधारा प्रवासवर्णनांत संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या माध्यमातून लघुरूपात अनुभवास येते. अनेक प्रवासवर्णनांत अपरिचित पाहुण्यांचे स्वागत, आत्मीय पाहुणचार, "अतिथी देवो भवः" ही भावना आणि समाजातील माणुसकीचे दर्शन घडते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ राष्ट्रीय नव्हे तर जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण होते. उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात प्रवासवर्णनांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक सहिष्णुता, विविधतेचा स्वीकार आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होतो. वेगवेगळ्या प्रदेशांतील भाषा, चालीरीती, श्रद्धा आणि जीवनशैली यांचे वर्णन वाचताना विद्यार्थी भिन्नतेतून एकतेचा संदेश आत्मसात करतो. ही प्रक्रिया शिक्षणाला केवळ बौद्धिक न ठेवता संवेदनशील आणि मूल्याधिष्ठित बनवते. बदलत्या काळात शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि रोजगारासाठी स्थलांतर यांमुळे विभक्त कुटुंब पद्धती वाढत असली तरी प्रवासवर्णनांतून संयुक्त कुटुंब मूल्यांचे भावनिक अस्तित्व टिकून असल्याचे दिसते. उच्च शिक्षणातील विद्यार्थी हे साहित्य वाचताना परंपरा आणि आधुनिकता यांतील समतोल समजून घेतात. यामुळे सामाजिक बदलांचा चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता विकसित होते. आजच्या 'विकसित भारत @२०४७' या राष्ट्रीय संकल्पनेच्या दृष्टीने मूल्याधिष्ठित शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. आर्थिक, वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगतीबरोबरच सामाजिक एकोपा, मानवी मूल्ये आणि सांस्कृतिक जाणीव टिकवणे गरजेचे आहे. या दृष्टीने प्रवासवर्णन साहित्य उच्च शिक्षणासाठी उपयुक्त ठरते, कारण ते विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदार नागरिकत्व, सामाजिक बांधिलकी आणि वैश्विक मानवतेची भावना रुजवते. एकूणच, उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात प्रवासवर्णनांचे महत्त्व

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

अत्यंत मोलाचे आहे. संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या अनुभवातून 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना विद्यार्थ्यांसाठी जिवंत आणि अनुभूतीपूर्ण बनते.

निष्कर्ष

भारताच्या विविध प्रदेशांतून लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांतून संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे सजीव चित्रण आढळते. ही कुटुंब पद्धती भारतीय समाजाच्या मूल्यसंस्कृतीचे प्रतीक असून 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेचा व्यवहारातील आविष्कार आहे. स्थानिक जीवनानुभवांतून व्यक्त होणारी ही व्यापक जीवनदृष्टी समाजाला एकात्मतेचा संदेश देते. त्यामुळे भारतातील प्रवासवर्णनांचा अभ्यास हा साहित्यिक अभ्यासाबरोबरच सांस्कृतिक, सामाजिक व मूल्याधिष्ठित अभ्यास ठरतो. भारताच्या विविध प्रदेशांतून लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांत संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे सजीव चित्रण आढळते. ग्रामीण भारतापासून ते पर्वतीय, डोंगराळ, कोकणातील आणि तीर्थक्षेत्रांतील प्रवासवर्णनांमध्ये लेखक अनेकदा तीन ते चार पिढ्या एकत्र राहत असल्याचे, कुटुंबातील सामूहिक जबाबदारी, परस्पर सहकार्य आणि नातेसंबंधातील जिव्हाळा यांचे सविस्तर चित्रण करतात. सण-उत्सव, धार्मिक विधी, लग्नसमारंभ तसेच संकट आणि दुःखाच्या प्रसंगी संपूर्ण कुटुंब एकत्र येऊन जबाबदारी स्वीकारते, हे दृश्य प्रवासवर्णनांत वारंवार दिसून येते. या दृष्टिकोनातून संयुक्त कुटुंब पद्धती ही केवळ भौतिक वास्तू किंवा राहणीमान नव्हे, तर मूल्याधिष्ठित जीवनशैली आणि संस्कारसंवर्धनाचे केंद्र म्हणून उभी राहते. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना संपूर्ण पृथ्वीवरील मानवजातीला एक कुटुंब मानते. भारतातील संयुक्त कुटुंब पद्धती ही संकल्पना प्रत्यक्ष जीवनात कशी प्रतिबिंबित होते, हे प्रवासवर्णनांतून स्पष्ट दिसते. कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याची जबाबदारी सामूहिकरीत्या स्वीकारणे, अपरिचित पाहुण्यालाही आपुलकीने वागविणे, वृद्धांचा सन्मान, बालसंस्कार आणि स्त्रियांची मध्यवर्ती भूमिका ह्या सर्व गोष्टी या संकल्पनेचा लघुरूप अनुभव निर्माण करतात. "अतिथी देवो भव:" या भावना, पाहुण्यांसोबत केलेला आत्मीय संवाद, सहकार्य आणि आपुलकी या सर्व बाबींमध्ये स्थानिक जीवनाचा जागतिक संदर्भ व्यक्त होतो. त्यामुळे संयुक्त कुटुंब पद्धती ही 'वसुधैव कुटुंबकम्' या वैश्विक तत्त्वज्ञानाची सामाजिक पायाभूत रचना ठरते. स्थानिक जीवनानुभवांतून व्यक्त होणारी ही व्यापक जीवनदृष्टी विद्यार्थ्यांसाठी, समाजासाठी आणि देशासाठी एकात्मतेचा संदेश देते. प्रवासवर्णनकार स्थानिक परंपरा, संस्कृती, नातेसंबंध आणि सामाजिक मूल्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करताना जागतिक संदर्भाशी तुलना करतो. त्यामुळे या साहित्याचा अभ्यास फक्त साहित्यिक दृष्ट्या नव्हे, तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मूल्याधिष्ठित अभ्यास म्हणून देखील महत्त्वाचा ठरतो. विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, सामाजिक जाणीव आणि मानवतावादी मूल्ये विकसित करण्यासाठी या साहित्याचा अभ्यास उच्च शिक्षणात उपयुक्त ठरतो. अशा प्रकारे भारतातील प्रवासवर्णनांचा अभ्यास केवळ स्थानिकतेचे दर्शन घडवत नाही, तर जागतिक जीवनदृष्टी आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' या तत्त्वज्ञानाचा अनुभवात्मक अर्थही स्पष्ट करतो. स्थानिक अनुभवातून जागतिक मूल्यांना ओळख मिळते आणि समाजाला सहकार्य, एकात्मता आणि मानवतावादी दृष्टिकोन अंगिकारण्यास प्रवृत्त केले जाते. त्यामुळे प्रवासवर्णन साहित्य मूल्याधिष्ठित शिक्षण, सांस्कृतिक जागरूकता आणि सामाजिक समरसतेसाठी उपयुक्त ठरते.

संदर्भ

महाजन, ल., (२०००) लोकसाहित्यातील कुटुंब चित्रण: स्नेहवर्धन प्रकाशन

अग्रवाल, अ.,(२०२३) वसुदेव कुटुंबकम प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी की वैश्विक दृष्टी : प्रभात प्रकाशन

केलकर, दि.,(२०२२) कुटुंब सुदृढीकरण: भीष्म प्रकाशन

सिंग, बा.रा.,(२०११)भारतीय कुटुंब प्रणाली:डी के प्रिंट वर्ल्ड प्रायव्हेट लिमिटेड

रायकर, रा.,(२०१५) काश्मीर 2 कन्याकुमारी एक सायकल प्रवास: स्नेहल प्रकाशन

टिपरे, रा.,(२०१६) उत्तर पूर्वेचे इंद्रधनु: कृष्णा प्रकाशन

पटेल,प्री.,(२०१९) भटकंती घाटवाटांची : स्नेहल प्रकाशन